

A gályarabok magyarországi kultusza egy olyan történeti paradigma, amelyhez a magyarországi evangélikus és kálvinista felekezet, de a magyar és a szlovák identitás is egyaránt viszonyul, hol évszázadokra elfelejtve, hol meg újra felelevenítve azt. Katolikus szemmel nézve ez úgy tűnhet, mintha a protestáns fél valami nem letisztázott, a szentség fogalmával, az ereklyék tiszteletével nem összekapcsolható, de annak sémájára működtetett mártírkultusznak teremtene hagyományt. S ez történeti aspektusban feltétlenül megfelelő párhuzam: a református mártírok, hitvallók, „kvázi-szentek” szenvedése a mindenkori elbeszélés által a protestáns hallgatók lelki épülésére szolgál.

Hogy ez a kb. 350 éves történet miért lehet még érdekes? A reformáció emlékévében a protestáns örökségnek erre a mementójára is szokás emlékezni. Része – még ha nem is napi szinten – a felekezeti öntudatnak: az egyik emlékköve a protestáns hagyománynak, az üldöztetés ellenére is fennmaradt felekezet a kiválasztottság szerepében tündököl. Ami a kulturális emlékezetben ebből a gályarabtörténetből rögzült, az viszont elég egysíkú. Két nagyobb emlékezeti formája van: egy dominánsan regionális és kisközösségi jellegű, valamint egy nemzetközi szintű, az üldözöttek történeti panteonjába illesztett megjelenítés. Jelen áttekintésben ezt a hagyományt vizsgálom meg, miként alakult a gályarabokról való gondolkodás az elmúlt 350 évben.

Nemrég egy regionális egyházmegyei konferencián az egyik előadó felolvasta egy száz évvel ezelőtti egyháztörténész romantikus pátoszu átéléssel elmesélt és naturális elemekkel színezett verzióját a gályarabok szenvedéséről, amit a közönség és a sajtó jelenlévő képviselője hitelesnek fogadott el, és önálló kutatásnak érzékelt. Ez két szempontból is katasztrofális. Egyrészt a felkért előadó nem tudott újat mondani, így a szakszerűség álcájában jelenítette meg „elődjé”-nek egy korábbi korszak modorában megalkotott, kiadványként is ismert, sok helyen hibás adatokkal és magyarázatokkal megalkotott ünnepi beszédét. Másrészt pedig a közönségének még a száz évvel ezelőtti narráció is újdonságként tétéleződött, sőt lelki élményként hatott. Az csak tetézi a helyzet esetlenségét, hogy az események lineáris és adatszerű felvonultatása ma a hitelesség látszatát kölcsönözheti egy érdeklődő laikus közönség számára, amely a téma iránti azonosulás vágyával érkezett a helyszínre. És mivel egyik félnek sem volt elegendő előismerete a tényekről és azok értékeléséről, a száz évvel ezelőtti, de már akkor is avított, a források helyett az elbeszélő történész átélésében tükröződő múltrol való beszédet sikerült konzerválniuk. A gályarabok szenvedéséről ezek szerint – ha egyáltalán érdemes – magyar fül számára nem szükséges újat mondani.

Ez csak az egyik, erősen negatív konnotációjú, szarkasztikus oldala az éremnek. Ha azt vesszük figyelembe, hogy egyáltalán mi kerülhet egy Kárpát-medencei magyar olvasó kezébe, akkor meg kell állapítani, hogy az előadók nincsenek könnyű helyzetben, hiszen az évszázados port leverve az elbeszélésekről látszólag – a hazai forráslehetőségeket érzékelve – nem is lehet újat mondani. Az viszont a közönség identitásának hű lenyomata, hogy a 19. század közepi elbeszélői hang és a mártírtörténet megannyi kelléke visszhangot ver a lelkében. Azaz bizonyos magyar nyelvű, főként határon túli közegben ezek a sanyarúságok érthető módon az ottani hallgatóság személyes élettörténetének paralellejeként értékelődnek. A második világháború óta le nem zárt, saját, családi, egyházi, kisközösségi szenvedéstörténetek ősi, archetipikus formái jelentkeznek a gályarabságot és üldöztetést elszenvedett, különösen az arról a vidékről származó „ősök”, elődök nyomorúságainak elbeszélésében. És viszont: vannak helyek, ahol nem szólítja meg a hallgatóságot ez a majd 350 éves történelem, s nem reflektálnak az érzelmi elemeire sem, mivel nem kötődnek olyan elementáris erővel a szülőföld, nyelv, vallás meghatározta identitáshoz, annak évszázados hagyományaihoz.

A fenti, a helytörténész által felolvasott beszéd tehát tartalmazta az alapadatokat és történéseket szigorúan 1676. február 11-ig, a Ruyter-féle szabadításig, amelyeket így a kezdetektől megtalálunk kis különbségekkel ugyanúgy,¹ legteljesebben 1927-ben Payr Sándornál,² majd pedig Bottyán Jánosnak a

¹ Ilyen írások a klasszikus alapozó, népszerű feldolgozások: FARKAS József: *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből*, Fliedner Buch der Märtyrer alapján, Pest, Hornyánszky, Träger, 1869; BORSOS István: *A pozsonyi rendkívüli törvényszék és a gályarabok története, a protestáns nagy közönség számára*, Pápa, Ev. ref. Főisk., 1893; MARTON Sándor: *A gályarabok története*, Budapest, Hornyánszky, 1894 (Koszorú, 2); BALOGH Elemér: *Az evangéliom vértanúi...*, Pozson, Wigand, 1900; OKOLICSÁNYI József: *A prot(estáns) egyház gyászévtizedéből, 1671–1681: tekintettel a nógrádi prot. papok történetére, Mutatványkép a nógrádi ág. hitv. ev. egyházmegye monographiájához*, Balassagyarmat, Nógrádi ág. hitv. ev. papi testület, 1904; S. SZABÓ József: *A pozsonyi vértörvényszék elé idézett gömöri ref.*

diákok számára még népszerűbb formában és számtalanszor napvilágot látott elbeszélésében.³ Azt leszámítva, hogy az idézett előadó erősen támaszkodott a száz évvel korábbi történésznemzedék által összeszedett és felépített előadásra, sajnos az etikai kétségeimen túl ki kell mondani, hogy megoldása nem áll távol egyébként, a témában nyilatkozó kortársai narrációjától, sőt azok forrásbázisától sem. Az elmúlt 15 évben több alkalom is nyílt a megemlékezésre, és ezt egyetemi körökben kihasználták, konferenciák, előadások jelzik ezt az érdeklődést. A gályarabok korának, a protestánsüldözés időszakának előkerült néhány újabb forrása, ami örvendetes. Mindennek ellenére sajnos, a regionális és az egyetemi szintű beszédekben a közös az, hogy – legyen az előadó/tanulmányíró egyetemi tanár vagy fiatal kutató⁴ – mindegyikük alapszövege, amelyre narrációjukat építették, Kocsi Csergő Bálintnak a Bod Péter által magyarra fordított történeti műve és a Rác Károly által kiadott gályarabéletutak voltak/lehettek.⁵ Szerencsés módon egy-két századfordulós emlékbeszédben több történeti kútfő is megidéződik, tehát egy vissza nem utasítható felkérésre ezek közül is könnyen elő lehet valamelyiket kapni. Jóllehet ez a kép bővíthető lehetne éppen a '30-as években magyarra fordított Otrókócsi Főris Ferenc elbeszéléssel,⁶ és számos, csak idegen nyelven (jobbára latinul, kisebb részben német, olasz, francia, angol nyelven) 1861–1944 közt napvilágot látott, 1676 körüli forrással. De ezek kikérése a könyvtárból, összesimítása, történeti forráskritikával mérlegre tett elemzése hosszú munkát és fáradságot igényel. És mivel a gályarabok története nincs benne olyan mélyen a kulturális emlékezetben, ezért a könnyebb út is nyilvánvaló sikerrel kecsegett az emlékbeszéd összeállításakor.

A másik hasonlóan féloldalasra sikerült megemlékezés is mostanában esett meg. Korábban a hollandiai Vianen magyar gyülekezete s a Mikes-kör tartotta fenn a magyar gályarabok emlékezetét, egybekapcsolva azt a holland admirális, de Ruyter ünneplésével. Magyar földön a századfordulós honi megemlékezések után immár a másik évezredben Pusztai Gábor irányította rá a figyelmet újra, s jelentetett meg több magyar s idegennyelvű írást és kötetet a témában.⁷ Szimbolikusan a történelemben bűvópatakként jelent meg a holland–magyar barátság, különösen is az 1948, majd 1956 óta a történeti Németalföldre befogadott magyar menekültek életében. A legutóbbi ünneplésre – ezt a kapcsolatot szimbolikusan megerősítve – az amszterdamiak kikérték a Debreceni Református Kollégium egyik relikviáját. Ruyter admirális Nieuwe Kerk-beli sírjához annak idején 4 kulcsot készítettek, s 2001-ben egyet Ruyter leszármazottja, Frits de Ruyter de Wildt úr Magyarországra hozott, s Pápa, Budapest és Sárospatak református intézményeit végiglátogatva végül Debrecennek adományozott. A helyzet esetlenségét mutatja, hogy éppen a cívisvárosnak nem volt csak egy, ide is tartozó gályarabja, míg Pápa és Patak kollégiumait valósággal letarolta a Habsburg politika, s Veszprém, Győr, Kassa városai, de leginkább Rimaszombat érdemelte volna ki a gályarabok emlékezetének szellemi, központi szerepét.

papok és rektorok, SRL, 1905; *A Sárospataki Ref. Főiskolában a g-k kiszabadulásának emlékűnnepén, 1926. febr. hó 11-én tartott előadások* (ebben: MARTON János: *Gályarabok emlékűnnepén* és HARSÁNYI István: *A gályarabok és a sárospataki főiskola*), Sárospatak, Ref. Főisk. ny., 1926; KISS Zoltán: *A gályarabok lelke*, Pápa, Főisk. ny., 1926; RÉVÉSZ Imre (szerk. és vál.): *A gályarabok lelke, Szemelvények Kocsi Csergő Bálint „Narratio brevis...”-éből 1676*, Debrecen, Városi ny., 1936 (Az Igazság és Élet füzetek, 2).

² PAYR Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*, Budapest, Luther-Társaság, 1927 (Keresztyén hithősök, 2).

³ BOTTYÁN János: *Hitünk hősei*, Budapest, MRE Zsinati Iroda, 1971.

⁴ KÓNYA, Péter: *Die ungarischen Galeerensklaven*, in BÄHLCKE, Joachim (Hrsg.): *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa, Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, Berlin, de Gruyter, 2013, 924–930; Papp Klára: *De historische achtergrond van het predikantenproces in Hongarije, Acta Neerlandica*, (8)2011, 29–51; FERENCZ Anna: *Hitből táplálkozva, Az 1674-es pozsonyi vésztörvényesség elé idézett gömöri lelkészek és tanítók*, H. n., Méry Ratio, 2004.

⁵ KOCSI CSERGŐ Bálint: *Kősziklán épült ház romlása*, Fordította Bod Péter, [1738], kiad. Szilágyi Sándor, Lipcse, Köhler, 1866; RÁCZ Károly: *A pozsonyi vésztörvényesség áldozatai*, Sárospatak, Steinfeld, 1874; Lugos, Traunfellner, 1899²; Budapest, Kókai, 1905.³

⁶ OTROKÓCSI FŐRIS Ferenc: *Fenevad dühöngése*, Fordította, s. a. r.: Herpay Gábor, bev. Csikesz Sándor, Budapest, ORLE, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungariae, III/1).

⁷ PUSZTAI, Gábor: *Gedenksuul voor De Ruyter, Acta Neerlandica*, (8)2011, 175–186; BITSKEY István – PUSZTAI Gábor (szerk.): *Michiel de Ruyter és Magyarország*, Debrecen, Kossuth, 2008.

Ismert a történet, hogy a sok egyéni kezdeményezés után miként került sor végül 1895-ben a *Gályarabok oszlopának* felavatására, és éppen Debrecenben.⁸ A végeredményt tapasztalva a holland admirális utóda nem feltételezte, hogy ne ez a város lenne a legméltóbb az ősök emlékezetének megőrzésére, a hagyományok ápolására, s épp ezért a kulcs elhelyezésére. Ezt kérték most vissza ideiglenesen. A kulcs postázását azonban nem használta ki a debreceni közintézmény, például azzal, hogy a történelmi kapcsolatot ezzel az alkalommal megerősítve magyar képviselőt is küldjön a hollandiai ünnepekre. Miközben a hazai közgyűjteményekben kutatók találtak meg újabb forrásokat,⁹ és azok a kollégák, akik az elmúlt 15 évben külföldön – Hollandiában Bujtás László Zsigmond, Svájcban Hegyi Ádám, Jan-Andrea Bernhard és jómagam – kutattak,¹⁰ szintén nagyszámú újabb forrást emeltek be a tudományos köztudatba. Tehát lenne mit másként elmondani kül- és belföldön egyaránt. Főként pedig amikor már a külföldiek kínálják az esélyt a megszólalásra, elkeserítő, ha lustaságból, szervezési ügytelenségből kifolyólag nem használjuk ki az ebben rejlő „marketinglehetőséget”.

Ez a kétféle megoldás – a belföldi, csak a magyar nyelvű és százéves kiadványokat használó posztromantikusok és a nemzetközi kitekintéssel bíró, de a nagyközönség számára nem appercipiálható, filológiai szépségekben tobzódó kutatók világa – ilyen módon féloldalas. Főként a köztük lévő távolság jelzi az emlékezet hideggé merevedett voltát – ami szükségszerű ilyen időtávtalban –, de még inkább jelzi annak a gyökértelenségét. A protestáns köztudat része a gályarabokról való köztudalom, benne az emlékoszloppal, az előtte tiszteletét tevő II. János Pállal (1991), talán még Moldova György *Negyven prédikátorával* (1973), de mindezek ismereti szintjének a mélysége nagyon vegyes. Elvben normális módon lehet ennek oka a nagy időbeli távolság a múltbeli történet és a jelenbeli emlékezők horizontja között.¹¹ Valójában ez nem lényeges a kulturális emlékezet, a kultusz, a szimbólumok, emlékezhelyek révén fenntartott emlékezés általános mechanizmusaihoz képest. A mohácsi csata képe sokkal elevenebb a maga 490 évével,¹² de a Kossuth- vagy a Petőfi-hagyomány relevanciája, élő ereje, nem múltó jelenvalósága sem az időbeli közelségnek köszönhető, hanem számos más faktornak. Kossuth esetében a köztéri szobroktól a temetés országos eseményén át (1894) a legújabban megtalált hangfelvételig számos emlékezhely rögzült köré, s teszi kézzelfoghatóvá az emlékét. Petőfi esetében pedig egyesek számára ma sem kétséges, hogy a költő még él...

A gályarabság emlékezte érdekes módon a kezdetektől torz vagy inkább féloldalas volt. S a 19. század végétől a protestantizmus önszemlélete, reprezentatív stratégiája és történelmi válságai rögzítették ekként a képet.¹³ A gályarabok emlékoszlopának létrehozása mögött is egy féloldalas történelemkép kiigazításának a kísérlete áll. Az esetük köztudatba való bekerülésének kétségtelenül ez volt a legnagyobb volumenű katalizátora, mely egyben új hagyományt teremtett. Az első ünnepléseket sokáig ezért évente és a szabadulás napján tették (február 11.), s Pápán, Patakon, Debrecenben és Pesten is sajátos liturgiája alakult ki a ceremóniáknak. Ekkor vált részévé a megemlékezéseknek a gályarabok énekeként elterjedt 394. dicséret himnikus megszólaltatása,¹⁴ melytől a mai ünnepek sem tudnak elszakadni. Ezzel szemben a szöveg egy 17. századi Tranoscius-féle evangélikus énekeskönyvben maradt fenn, de csak 1885-ben jelent meg erre utaló módon a magyar fordításban („*Magyar Gályarabok Éneke*” néven). Versek, énekek, prózai és drámai megemlékezések születtek sorozatban, s a két világháború közt pedig emléktáblák, kiadványok,

⁸ FAZAKAS Gergely Tamás: A magyar protestáns gályarabok emlékezte a 19. század második felében, Egy kutatási irány lehetőségeinek első vázlata, in BARANYAI Norbert – IMRE László – TAKÁCS Miklós (szerk.): *In memoriam Görömbei András*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2015, 121–134.

⁹ S. VARGA Katalin (kiad.): *Vitetnek ítélőszékre...*, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002; SZABADI István: „Borjút keresnek ők az ökör alatt is”, A pozsonyi véstörvényszék verses leírása a beregi református egyházmegye jegyzőkönyvében, in BITSKEY–PUSZTAI (szerk.): *Michiel de Ruyter...*, i. m., 81–98.

¹⁰ A kutatástörténeti háttérhez részletesen lásd CSORBA Dávid: Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához, in FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet, Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2014 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 166–178.

¹¹ L. ehhez Pierre Nora és az Assmann-házaspár jól ismert kutatásait.

¹² FARKAS Gábor Farkas – SZEBELÉDI Zsolt – VARGA Bernadett (szerk.): „*Nekünk mégis Mohács kell...*”, *II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*, Budapest, MTA BTK, OSZK, 2016.

¹³ HATOS Pál: *Választott népek és a vereség kultúrája, Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből*, Budapest, Ráció, 2013.

¹⁴ BALOGH: *Az evangéliom vértanúi...*, i. m.

festmények tárgyiasították az emlékezést. Az egykor elhurcoltak emlékét örökítették meg a regionális ünnepek, emléktáblák, -tornyok, -harangok avatásai, mára pedig emlékút is viseli a gályarabok nevét.

Azonban már nem csupán szellemi szivárványhíd a kapocs például Csiha Kálmánék romániai mártírúma és a múlt között. Az *Akik imádkoztak üldözöikért* kötet első szövegeként megjelenített „Mártírok éneke” egy 17. századi, de már a gályarabok kora után keletkezett dicséret (394. dicséret). Bustya Dezső bevezető tanulmánya címében (*Mártírok sorában*) még tágan értelmezte önnön szerepüket, mondanivalójában azonban már csak a kommunizmus áldozatairól szólt.¹⁵ Csiha Kálmán személyes történetében viszont a saját Duna-deltabeli szenvedését az anyai nagyanyjára való emlékezéssel nyitja, akiről megjegyzi, hogy „gályarab őstől” származott.¹⁶

Ezeknek a folyamatoknak az újraélesztője az 1861 után éledő sárospataki tudományos kutatás volt, mely a protestantizmus hősies életútjainak feltárására a 19. század második felétől nagy erővel törekedett. A legelső, méltán híres forrás a gályarabok történetéről a résztvevő pápai tanár, Kocsi Csergő Bálint tollából született meg (*Narratio brevis*), melyet száz év eltelte után Bod Péter fordított le magyarra (*Kősziklán épült ház ostroma* címmel) a Debreceni Ember Pálnál megjelent szövegrész, de ez kéziratban maradt. Újabb száz évet kellett várni Szilágyi Sándor, majd Balogh Elemér már idézett szövegkiadásaira, s megint egy fél évszázadot az utolsó fejezetek magyar fordítására (Szimonidesz Lajos jóvoltából),¹⁷ s ismét csak annyit a legújabb verzióra (Miklós Dezső révén).¹⁸ Sokáig tehát egy rövidített latin, majd egy rövidített magyar verzió teremtett hagyományt, amely mindegyik de Ruyter és a gályarabok találkozásával és párbeszédével ért véget. Ezt használták alpműként akkor a 19. század végéig, és bizony – mint ezt mutatta számos példa – használják még néhányan ma is. Már javában zajlottak a nagy századfordulós ünnepek, amikor Pozsonyból indult a kezdeményezés, majd pedig Thury Etele pápai egyháztörténész fogalmazta meg azt a célt, hogy folytatódjon a források feltárása, és pedig a nemzetközi közintézmények archív anyagainak a felszínre hozásával.¹⁹ Az ő tudományos életműve torzóban maradt: hiába kutatott és hozott haza számos és ritka forrást másolatban, ezek az anyagok száz éve szinte ugyanúgy feltáratlanul hevernek az ún. Thury-hagyaték néven a Pápai Református Kollégium kéziratárában.²⁰ Ennek nemcsak az 1948 után kezdődött korszakváltás az oka, hanem egy egyszerű kutatástörténeti jelenség is: a külföldi adattárak rendszerezése még a '80-as években sem volt olyan szintű, hogy abban könnyedén lehessen kutatni. Erre utal a budapesti Ladányi Sándor és a Zürichben élő Zsindely Endre levelezése, amelyben a külföldön élő tudós jelezte, hogy nehéz az akkori viszonyok közt kutatni a könyvtárban.²¹ Hozzáteszem, ekkor volt folyamatban a régi kéziratok és nyomtatványok rendezése, katalogizálása (ennek eredménye például az ún. Gagliardi–Forrer-féle kéziratkatalógus). Ez alapján pedig a '80-as évek közepéig, a '90-es évek elejéig nem is lehet kárhozatni senkit, ha nem fért hozzá alapvető forrásszövegekhez.

A gályarabok kultusza hiányos kulturális emlékezetre épült, s maradt eddig ekként is. Az 1677-ben Zürichből hazaindult utolsó 16 ember sem ért azonnal vissza, s itthon őket sem várta jogi elégtétel. Az 1681/26. tv. szabályozta a vallási egyenetlenségeket, de a törvények szelleme sem a paritás elvén működött, és azok alkalmazása sem volt zökkenőmentes: nemhiába nevezi a következő száz évet az egyháztörténet a „csendes ellenreformáció” korának. A Habsburg-kormányzat nyomása ellenére is maradt kálvinista az országban, s esetünkben a gályarabok 1781-hez képest is évszázados emlékezete ekkor még kitapintható volt. Az 1670-es években üldözött lelkészek örökösei családi ereklyéket őriztek s adtak tovább utódaikra.²²

Kazinczy Ferenc *Protestáns olvasó-könyv* című kompendiuma (Sárospatak, 1830–31) egy világi káté gyerekeknek, melyben a magyar protestáns múlt egyetlen emlékeként rögzítette a gályarabság történetét.

¹⁵ BUSTYA Dezső: Mártírok sorában, in MIKLÓS László (válog., szerk.): *Akik imádkoztak üldözöikért: Börtönvallomások, emlékezések*, 1–2, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1996, 7–17.

¹⁶ CSIHA Kálmán: Fény a rácsokon, Börtönévek vallomása, in MIKLÓS (szerk.), *Akik imádkoztak üldözöikért...*, i. m., 57.

¹⁷ KOCSI CSERGŐ Bálint: *Magyar vértanuk nyomában, A Szelepcsényi–Kollonics-féle reformáció vértanui, Kocsi Csergő Bálint műve a gályarab-per tizenkilenc vértanujáról*, Fordította, kiad. Szimonidesz Lajos, Pápa, Misztótfalusi, 1944.

¹⁸ Uő: „*Kősziklán épült ház ostroma*”, Fordította Bod Péter, Szimonidesz Lajos, Miklós Dezső, s. a. r. M. D., [Leányfalú], szerzői kiad., [1995].

¹⁹ CSORBA: *Svájci források...*, i. m.

²⁰ L. az O. 662. sz. hagyatékot.

²¹ L. a Ráday Levéltárban a Zsindely-hagyatékot, jelzete: C 206.

²² Uő: A gályarabok emlékérméi, *Egyháztörténeti Szemle*, 17. évfolyam, 2016/3, 90–95; BUJTÁS László Zsigmond: Adalékok a gályarab prédikátorok emlékérméihez, *Egyháztörténeti Szemle*, 18(2017/1), 118–122.

Laikus oldalról, de pedagógiai háttérrel alkotta újra a káté alapismereteit, hiszen köztudott, hogy Kazinczyban nemcsak a széphalmi mestert tisztelhetjük, hanem a kassai tankerületi felügyelőt (1786–91), illetve egyházkerületi főgondnokot is (1814–18). Ez a műve jó stílusú és tömör összefoglalása a kálvinista bibliai és egyháztörténeti ismereteknek, és emellett imapéldákat is nyújt. A reformációról szóló szakaszban egy-egy lapon szerepel négy régió története, a magyar részben pedig, bármily rövid, az 1671–74 közti események tömör leírását kapjuk.²³ Ez a példa kettős tanulsággal szolgál nekünk. Egyrészt látható, hogy ekkorra már kodifikálódott a gályarabok szenvedésének története a köztudatban, sőt talán emblematikussá is vált. A Komáromi Csipkés-ősökkel és állandó debreceni kapcsolatokkal rendelkező író a háttérből fakadóan is jobban ismerhette ezt a hagyományt, de itt feltétlenül a pedagógus szólalt meg benne, amikor a lehető legtömörebben összefoglalva bibliai s katechetikai alaptanokat, a hazai protestantizmus legmarkánsabb identifikációs hagyományát említette ugyanitt. Másrészt megszületett egy nem egyházi, hanem hangsúlyozottan világi pedagógiai tankönyv, mely világosan kijelölte a magyar kálvinista múlt 17. századi szegmensét a közismereti témák közt.

A 19. század elején létrejött az egységes német protestáns egyház (EKD), s megkezdődtek a korábbi korszakokra vonatkozó forrásfeltárások. A protestáns mártírok történetét ezután szlovák és magyar evangélikus oldalon is ennek megfelelően folytatták: németből fordítottak egyháztörténetet, katolikusellenes éllel, forrásközlésekkel.²⁴ A 18. század vége eszméletörténetét, szellemiségét tekintve már egészen más környezetet jelentett, mint a 17. század a gályaraboknak, s a kulturális emlékezet egészen más értékekre helyezte a hangsúlyt: nem a Krisztus-arc megragadásának, sem a kálvinista attitűdnek, még kevésbé a hazafinak, sokkal inkább az erénykatalógust megtestesítő hithősnek a szerepével ruházták fel a hideg emlékezet foszlányait. A felvilágosodás és a romantika eszmevilága pedig éppen nem a felekezeti különbözőségeket, hanem az egységülés felé vont a még történelem iránt érdeklődőket (lásd Mohácsról, Zrínyiről ekkor éled a nemzeti múltként való megjelenítés eszménye, s ezekről sincs mélyebb ismeret a köztudalomban, mint a gályarabokról a protestánsok esetén). Így amikor a történelmi tablófestészet témája lesz a gályarabok élete, csak mint az 1849-es vértanúkra való áhítatos emlékezés eszköze, metaforája, előhívó anyaga jut szerephez. Kiss Bálintnak a Jablonszkit ábrázoló képe 1846-ból és ennek Világos utáni recepciója ezt mutatja: a képet mint a közelmúlt eseményeire vonatkozó analógiát értelmezték.

Mivel a gályarabok emlékezetének forrásai legnagyobb számban Svájcban találhatóak, viszont a 18. század végétől a Kárpát-medence diákjainak peregrinációja is más irányba fordult, a 19. század végére teljesen elhalványult azok emléke. A 19–20. század fordulóján az üldözött közösségek történetének megírásakor az egykori zürichi menekültek sorsát rögzítették egy széles történelmi tablóban, Svájcban mint az üldözöttek országának imázsa részeként.²⁵ Jóllehet a 18. századi zürichi polgárok könyves állományának alapvető része volt legalább egy magyar gályarabszöveg másolata, a 20. század fordulójára már a zürichi városi levéltár őre egy szigorúan pénzügyi tanulmányt készített az egykori gályarabokról, elmarasztalva őket hálátlanságuk miatt, mivel nem talált olyan forrást a levéltárban, amely rögzítette volna azok köszönőleveleit.²⁶ Jóllehet, akkor már több mint száz éve elkezdték összegezni a kéziratos hagyatékokat, és a rendszerezés során kronológiai és tematikus besorolású leírásokat készítettek. De kétségtelenül hiába keresték itt a levéltár igazgatójával a pozsonyi magyar teológusok az Állami Levéltárban Kocsi Csergő főművét, pedig ezek a szövegek léteztek, s léteznek máig. A 17–18. századi svájci és pataki tudósok számos formában másolták azokat – csak éppen a városi könyvtár állományából. Számos családi hagyatékban, így például Johann Heinrich Heidegger Mss D 158–183 alatt található családi gyűjteményében is megvan Kocsi Csergő kézírásával egy példány.

A Trianon utáni szétszakítottság miatt a gályarabok története újabb értelmezéseknek nyitott utat: nem csak a dunántúli, de a szlovákiai magyar kálvinista egyházak is a címerükben őrzik az erre a történetre utaló gályát. A történelmi katasztrófa ezeket a régiókat sújtotta leginkább, ez kétségtelen. Egy személyes elemet hadd emeljek ki: talán nem véletlen ez a választás, mivel a két kerületnek „azonos” volt a püspöke.

²³ KAZINCZY Ferenc: Protestáns olvasó-könyv, Sárospatak, 1830–31, in BUSA Margit (szerk.): *Biblia, Kazinczy Ferenc szavaival, II. János Pál pápa magyarországi látogatásának tiszteletére készült kiadvány*, Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1991, [118–119].

²⁴ FABÓ, Andreas: *Monumenta evangelicorum Aug. Conf. in Hungarica Historica*, 1–3, Pest, Osterlamm, 1861–73; FARKAS: *Elbeszélések...*, i. m.

²⁵ MÖRIKOFER, Johann Caspar: *Geschichte der evangelischen Flüchtlinge in der Schweiz*, Leipzig, Hirzel, 1876.

²⁶ HÄNE, Johannes: Die Befreiung ungarischer Prädikanten von den Galeeren in Neapel und ihr Aufenthalt in Zürich (1675–1677), *Zürcher Taschenbuch*, 27(1904), 121–188.

Balogh Elemér előbb az egységes dunántúli, majd a szlovákiai egyház püspöke lett, s nem melleleg forrásokat gyűjtött a gályarabok történetének feldolgozásához, kisebb írást ki is adott ebből.²⁷ A kommunizmus idején pedig a hithősökből a Habsburg hatalom ellen fellépő „forradalmárok” lettek: a Makkai-féle 1976-os és a Minarik-féle 1981-es szlovák szövegkiadás²⁸ – számos kiváló történeti megfigyelések és forrásközlések mellett is – ezt az értelmezést erősítette.

Mindezek ellenére megdöbbentő módon máig van akarat a gályarab hagyomány őrzésére s továbbadására. 1917-ben akkor még magyar földön, a mai Szlovákiában Harsányi Istvánnak és társainak állított a gömöri református egyházmegye a reformáció jubileumán emlékművet; s máig több helyen őrzik az egyházközségek a saját hithőseik emlékeit, állítanak táblát, készítenek emlékműsort. A szlávajkú evangélikusok történetét értelmezi Eva Kowalská, de már újabb, modern történeti perspektívából.²⁹ Magyarország (Sárospatak, Debrecen, Budapest) és Svájc (Zürich, Chur) több kutatóintézetében és egyházában vannak máig emléktábla-avatások, ünnepségek és egyházmegyei megemlékezések. A jelenlegi akadémiai kutatások már mindhárom irányban más eszközöket használnak: a pozsonyi Akadémia tagja, Eva Kowalská az exul-irodalom, a debreceni *Reformációkutató és Kora újkori Művelődéstörténeti Műhely* a mártírium témakörében vizsgálja a gályarab-irodalmat, s az olasz Svájc lelkésze, Jan-Andrea Bernhard a kálvinizmus kommunikációs stratégiája felől elemezte a kérdést.³⁰

A Kárpát-medencei emlékhelyeket díszítő beszédek, regionális történeti összefoglalások a forrásfelhasználást tekintve egy helyben toporognak, sőt egyenesen százéves álmukat alusszák, a legújabb akadémiai tendenciák viszont azt mutatják, hogy ismét a protestáns ősök forráskritikai elvét („vissza a forrásokhoz”) követik, s ezzel lehetővé teszik a történet rekanonizációját. A kéziratos forrásokat látva sokkal rétegzettebb képet alkothatunk a letűnt idő eseményeiről. Az lenne tehát ezek után szükséges, hogy ezt a három színt (a három országban) és a két szintet (tudományos kutatás és regionális emlékezet) közelítsük egymáshoz, azok eredményeit egymás előtt nyilvánvalóvá tegyük több fórumon és több nyelven egyaránt (magyar, német, szlovák). Ezáltal pedig a gályarabok szabadításának 350. évfordulója (2026) tiszteletére egy hitelesebb, sokoldalúbb és közérthetőbb elbeszélését hagyjuk hátra utódainkra.

²⁷ BALOGH: *Az evangéliom vértanúi...*, i. m.; ill I. hagyatékát a Ráday Könyvtárban a K.0.310 jelzet alatt.

²⁸ MAKKAI László – FABINYI Tibor – LADÁNYI Sándor (szerk., közrem.): *Galeria omnium sanctorum, A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Budapest, Magyar Helikon, 1976; *Váznenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiaša Masníka*, kiad., tan. Jozef Minárik, Pozsony, Tatran, 1981.

²⁹ Eva KOWALSKÁ: Die Verfolgung und Rettung, Die lutherischen Pastoren in Westungarn in und nach der Trauerdekade, in KRIEGLEDER, von Wynfrid–SEIDLER, Andrea (Hrsg.): *Deutsche Sprache, Kultur und Presse in Westungarn/Burgenland*, Bremen, 2004 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 11), 61–71.

³⁰ UÓ: Konfessionelle Exulanten aus Ungarn, Akzeptanz und Wirken im Alten Reich, in DEVENTER, von Jörg (Hrsg.): *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa, Vorträge und Studien*, Leipzig 2006 (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas 2006/2), 297–313; CSORBA Dávid – FAZAKAS Gergely Tamás et al. (szerk.): *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, Studia Litteraria, 51(2012/3–4); FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet, Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3); BERNHARD, Jan-Andrea: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen, Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017 (Refo500 Academic Studies, 19).